

Віктор Ченцов
(Дніпропетровськ)

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ОДНОГО В'ЯЗНЯ

Катеринослав – місто багатонаціональне. З давніх-давен пліч-о-пліч з українцями, росіянами, німцями, іншими народами тут проживали євреї. На початку 20 століття вони посідали третє місце за чисельністю після українців і росіян. На Єврейській вулиці (зараз – Шолом Алейхема) знаходилась ошатна синагога, збудована у неповторному для міста мавританському стилі.

У дні свят тут завжди було багатолюдне. Існували в місті й інші синагоги. В одній із них протягом майже 20 років виконував служіння Лейвик Залманович Шнеерсон. Народився він у квітні 1871 року у містечку Подобрянкa Могилевської губернії. Змалку Шнеерсон серед віруючих отримав відповідне виховання і став послідовником єврейського релігійного вчення хасидизму, напряму «Хабад». Батько Лейвика був маламедом і заповів сину присвятити себе служінню Богу. Спочатку він жив разом з братом у Миколаєві. Тут одружився на Хані Меєрівні, котра народила йому трьох синів – Мендела, Берна і Лейбу. Через деякий час родина переїхала до Катеринослава, де Шнеерсон був обраний міським рабином, удостоєний звання почесного громадянина міста.

В цілому життя Шнеерсонів в Катеринославі протікало спокійно і розмірене. Однак наступні події трагічно позначились на долі священика.

В січні 1924 року до РНК СРСР надійшла скарга від московського благодійного товариства про незаконні вислання осіб єврейської національності. Серед інших підписав її і організатор молебнів під час єврейських свят Д.С.Шор.

На цей лист Ф.Е.Дзержинський писав: «Повідомте від мене т. Шору наступне: Ви неправі, якщо солідаризуєтесь з надісланим мені листом єврейської общини на ім'я голови РПО. Така писанина сама може породжувати антисемітизм, бо наша караюча злочинний і соціальне небезпечний елемент рука не знає ні елліна, ні юдея. Ми вислали з Москви тільки 723 євреїв, у т.ч. 47% всіх висланих. Якби я був єврейським патріотом, я б першим зажадав рішучої боротьби з тими євреями, котрі своєю злісною спекуляцією і підвищенням цін породжують антисемітизм і своєю жадобою наживи дискредитують той лад, який дає звільнення всім пригнобленим національностям, і я б вимагав, щоб перш за все, покарали моїх земляків, порушуючих інтереси широких мас. Проводячи боротьбу з такими елементами серед єврейського населення, ми проводимо тим самим і боротьбу з антисемітизмом».

У виконавчих комітетах, партійних органах існували національні відділи, фракції, секції, співробітники яких турбувалися про рівноправність національних меншин.

Інша справа – церкви. Політика радянської держави, що орієнтувалася на войовничий атеїзм, передбачала формування нової соціалістичної свідомості, ліквідації «релігійних забобонів». Природно, що насамперед повинні були бути ліквідовані релігійні атрибути, культові будинки, церква, її представники.

Голова надзвичайної комісії недвозначно висловив готовність докласти всіх зусиль очолюваного ним відомства для реалізації цих завдань: «Моя думка, церква розвалюється, цьому нам потрібно допомагати, але ніяким чином не відроджувати її в звичайній формі. Тому церковну політику розвалу повинна проводити ВНК, а не хто-небудь інший. Офіційні ж чи напівофіційні стосунки партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Маневрувати може лише ВНК з єдиною метою – розкладання попів. Зв'язок, який би то не був з попами інших органів кине на партію тінь – це небезпечна річ».

У боротьбі з церковниками і сектантами чекісти не гребували ніякими засобами. В хід йшли дискредитація і створення серед віруючих ворогуючих угруповань, брехливі обіцянки і прямі каральні санкції. Наприкінці 20-х років ДПУ досягає певних успіхів: з'являються укази про церковні покарання за контрреволюційну діяльність, в пресі публікуються численні заяви про відсутність будь-якого утиску релігії в СРСР. З країни примусово висилаються авторитети з середовища релігійного єврейства. Поступово під різними приводами закриваються синагоги, молитовні будинки. Так, передача однієї з синагог під клуб в м. Катеринославі (1923 р.) обумовлювалася нічим іншим, як вимогою єврейської громадськості. Причиною закриття синагоги в Каменському (1935 р.) стало нібито порушення угоди про експлуатацію будинку.

Якщо в 1930 році в Дніпропетровську існувало близько 20 синагог, то до 1936 року залишилось лише дві: по вул. Коцюбинського, 7 і вул. Новосельській, 32. Віруючі євреї були змушені збиратися на квартирах. Щоб не допустити впливу проповідників на оточуючих, радянські інстанції позбавляли служителів культу виборчих прав, відбирали у них паспорти.

Вся радянська державна система була спрямована на боротьбу з віруючими. На вістрі цієї боротьби стояли й органи державної безпеки. Церковники, сектанти і релігійний актив знаходилися на спеціальному обліку в НК-ДПУ-НКВС. В структурі органів існували підрозділи, що спеціалізувалися на роботі з «церковниками і сектантами». Заводилися багатотомні справи з т.зв. лініями роботи відповідно до номенклатури обліків: «...25 актів легальних релігійних угруповань: а) тихонівське; б) обновленське; д) юдейське; і) мусульманське; 26 нелегальних формувань релігійників; 27 сектанств легальних: а) баптистів; в) адвентистів; д) менонітів; 28 сектанств нелегальних: а) ієсовістів; ж) хлистунов; к) толстовців; 52 пастирів, проповідників, церковного і костьольного активу». Серед них виділялися і «єврейські клерикали». Матеріали накопичувалися з

використанням всіх джерел: повідомлень агентури, документів партійних, радянських організацій, архівів, заяв громадян, зізнань арештованих і тощо.

Ретельно фіксуюча інформація на громадян чекістам дуже «знадобилася». Уже в 20-ті роки влаштовуються відкриті судові (показові) процеси над відомими представниками релігійного культу. Але особливо жорстоко поводитися з церковниками і сектантами в період масових репресій. Тільки Дніпропетровське управління НКВС в 1936 році арештувало 4 служителі культу (0,8 % від усіх арештованих), в 1937 році – 172 (1 %), а в першому півріччі 1938 року – 255 (2,1 %). До липня 1938 року в доповідній записці НКВС «Про хід операцій з підготовки справ до розгляду на особливій трійці» фігурує 140 осіб, арештованих по «лінії церковно-сектантської контрреволюції». З числа 127 арештованих з 1 січня по 1 липня 1938 року служителів культу – 94 були українцями, 31 – росіянами, 2 – євреями.

Спалах репресій щодо представників різних релігій в Україні настав після вказівки НКВС УРСР від 5 жовтня 1937 року: «...в найкоротший термін здійснити широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів».

Віруючих і служителів культу звинувачували у всіх смертних гріхах: шпигунстві, шкідництві, підготовці до виборів у Ради з метою просування своїх кандидатур, організації масового антирадянського руху за відновлення закритих церков. Проте найпоширенішим було звинувачення в контрреволюційній агітації. Починаючи з 1937 року, систематично проводились масові операції по «викриттю та ліквідації церковно-сектантського підпілля». Справи щодо церковників та сектантів направлялись, як правило, на розгляд особливої наради НКВС СРСР. Таким чином, на 1939 р. склалась певна практика фабрикації справ на «сектантів, служителів культу всіх віросповідань».

Однією з «яскравих» справ, сфальсифікованих НКВС в 1939 р., стала справа по ліквідації «антирадянського єврейського клерикального підпілля». Довгі роки органи держбезпеки стежили за міським рабином Шнеерсоном. Шнеерсон був авторитетом для віруючих євреїв не тільки України, він листувався з багатьма рабинами в СРСР та за кордоном, два його сини емігрували з країни.

Цього з надлишком вистачило для створення широкомасштабного підпілля.

28 березня 1939 року начальник обласного управління НКВС Комаровський затверджує постанову 2 відділення 2 відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області про арешт головного рабина міста. Розглянувши оперативні матеріали, лейтенант держбезпеки Лівак знайшов, що «під виглядом релігійної діяльності Шнеерсон Л.З. здійснює активну антирадянську агітацію наклепницького характеру. Підтримуючи регулярний зв'язок з своїм сином – головним рабином м. Варшави, який був агентом польської розвідки, а також з своїм близьким родичем – головним рабином м.

Риги, Шнеєрсон здійснює організаційну діяльність по згуртуванню кадрів антирадянського клерикального підпілля. Підозрюється у шпигунстві. Право щотижневої проповіді у синагозі Шнеєрсон використовує для наклепу на радянську владу та її керівників. У широких розмірах організує матеріальну допомогу репресованим ворогам та їх сім'ям». Як бачимо, кримінальний букет назбирався досить пристойний. Зауважимо також, що в постанові зазначається, що «виходячи з викладеного», а також враховуючи пропозицію НКВС УРСР Шнеєрсона ув'язнити. Тобто, ідея «підпілля» належала Києву. Санкцію прокурора отримали раніше, на бланку навіть забули проставити дату.

В один з днів на Барикадну, 13, з'явилися співробітники НКВС. Керівник операції Гайдман запропонував всім залишатись на місцях і не рухатись, пред'явив ордер Шнеєрсону, піддав його ретельному особистому обшуку. Гайдман, як і належало, швидко обійшов всі приміщення, перевірів у мешканців документи. Шнеєрсона посадили на стілець, не дозволяючи ворухнутися і розмовляти з дружиною, почався обшук приміщення. Оглянули і перевірили підлогу, стелю, стіни, вікна, портрети, картини, дзеркала, люстри, віддушини, меблі та їх вміст, квіткові горщики, книги, одяг, білизну, посуд. Продукти переливались, пересипались, промацувались.

Керівник операції уважно спостерігав за Шнеєрсоном, але ознак занепокоєння або спроб відвернути увагу чекістів при наближенні до того чи іншого місця обшуку, Шнеєрсон не виявляв. Він був цілком спокійним. Вилучили паспорт, телеграму польською мовою, нотаріальний акт та накладну. Спитали: «Скарг немає?» і примусили розписатись. Затриманого Шнеєрсона привезли в управління, а звідти відправили у внутрішню тюрму центрального управління НКВС України в м. Києві.

Здавалося, клопоту з 68-річним чоловіком у енкеведистів не буде. Перший допит 31 березня носив «сімейний» характер. Шнеєрсона примусили розповісти чому його син Мендель в 1927 році виїхав в Ригу, а потім в Берлін, де вчився у вищому учбовому закладі. Було з'ясовано, що в 1932 році, переїхавши до Парижа він, продовжуючи навчання, працював інженером. У Варшаві одружився з донькою відомого релігійного єврейського діяча Іосипа Шнеєрсона.

Другий син також виїхав з СРСР, жив спочатку в Берліні, а потім у Палестині. Отже попервах справа «шилась» гладенько. Закордонні зв'язки «шпигуна» були встановлені.

На другому допиті Шнеєрсон не заперечував, що брав також участь в кількох з'їздах рабинів. Однак, як з'ясувалося, це був з його боку вмілий тактичний крок. Шнеєрсон «забув», про що йшла мова на з'їздах, називав імена осіб або тих, що вмерли, або тих, що поїхали за кордон. Ніяк не вдавалось слідчому довести антирадянський характер «нелегальних збіговиськ» у Москві, Ленінграді, Києві, Коростені. Слідство загальмувалось.

Тоді вирішили піти іншим шляхом – «витримати» старого в тюрмі. Хай

отямиться. Дніпропетровську центр дає вказівку – заарештувати соратників Шнеєрсона і домогтися від них потрібних свідчень.

13 травня заарештували різника кошерних птахів Рогаліна Абрама Самойловича, Шамеса – Москалика Соломона Вульфовича та Перкаса Давида Мордуховича. В кінці травня почались виснажливі допити «учасників антирадянської єврейської клерикальної організації». Заступник начальника слідчої частини Чулков мав в управлінні славу «майстра» своєї справи. Чулков зажадав від затриманих назвати усіх знайомих, вказати квартири, де збирались віруючі євреї. Потім запитує: «Хто у Дніпропетровську був головною особою серед релігійників?», «Які у Вас взаєностосунки з Шнеєрсоном?», «Про що ви говорили на квартирі Шнеєрсона?», «Що вам відомо про Шнеєрсона?» тощо.

Та й в цьому випадку потрібних свідчень отримати не вдалося. Рогалін визнав, що Шнеєрсон «спрямовував усю діяльність євреїв-релігійників», до нього багато хто звертався за порадою, однак категорично заперечив звинувачення в антирадянських бесідах, які нібито мали місце в домі рабина. Москалін і Перкас також відмовились визнати, що отримували від Шнеєрсона завдання на проведення контрреволюційних дій.

Про те, що Шнеєрсон був авторитетним серед віруючих євреїв, в НКВС знали і без свідчень заарештованих. Перед слідчим лежала агентурна записка, в якій було зафіксовано обурення Перкаса: «Європа так не залишить арешт Шнеєрсона, він дуже помітна постать в усій Європі, є представники династії рабинів Шнеєрсонів, вони дуже поважні і змусять європейські уряди рішуче реагувати...».

Багато про що говорить і те, що два члени правління синагоги Ляхов і Шифрін померли, прийнявши близько до серця арешт рабина. Чекісти вважали, що взяли того, кого потрібно, але доказів бракувало.

Справа не рухалась. Київ висловлював невдоволення. Мовляв, не хочуть по-доброму, дійте у відповідності з вказівками. Ще в січні 1939 р. в управління прийшла шифровка: «ЦК ВКП(б) разъясняет, что применение физического воздействия в практике НКВД было допущено с 1937 года с разрешения ЦК ВКП(б)... Известно, что все буржуазные разведки применяют физическое воздействие в отношении представителей социалистического пролетариата. Спрашивается, почему социалистическая разведка должна быть более гуманна в отношении заядлых агентов буржуазии, заклятых врагов рабочего класса и колхозников? ЦК ВКП(б) считает, что метод физического воздействия должен обязательно применяться и впредь в виде исключения, в отношении явных и неразоружившихся врагов народа, как совершенно правильный и целесообразный метод...».

Арсенал подібних засобів у співробітників НКВС був величезний. Протоколи «вміло» складали самі слідчі, вписавши до зізнань допитуваного необхідні свідчення. Для певності – друкували на машинці і попередньо показували керівництву. Останнє коректувало, вносило поправки, віддавало

на доопрацювання.

«Готовий» протокол пропонували підписати обвинувачуваному. Рогалін згадував: «Мені запропонували підписати, що я перебуваю у релігійній підпільній організації, яка діяла з метою підриву радянської влади... Свідчення були складені з посиланням на те, що в наших газетах пишуть неправду про іспанську війну, про Китай, що при радянській владі євреям жити гірше, а за кордоном краще, що у нас в СРСР нічого немає, скрізь великі черги і т.д.»

В разі відмови підписати запропоноване починалися жорстокі тортури, які тривали протягом 10-ти тижнів. Рогаліна впродовж доби примушували стояти навколішки, не давали спати, їсти, пити, не пускали в туалет. Об голову старого розбивали пляшки, підпалювали бороду свічкою, кидали в камеру з карними злочинцями, які за вказівкою слідчого нелюдським чином знущалися з ув'язнених. Чулков вимагав від підлеглих «висмоктувати кишки-душу», «ламати, мордувати до тих пір, поки людина не підпише». Знесилених, доведених до стану страшної апатії і безвілля, Рогаліна і Москаліна примусили підписати протоколи. Пізніше вони заявляли, що замучені до втрати свідомості, не володіли собою у момент, коли тремтячою рукою виводили підписи. «Те, що трапилось зі мною, – говорив Рогалін, – ніяк не розумію, навіщо це? Кому це було потрібно? Для чого?»

Він стверджував, що підписав протоколи на початку серпня. Порівнюючи цю дату з проставленими у протоколах кримінальної справи, стає зрозумілим чому вони такі схожі, ретельно відредаговані, вивірені, бо підписані були заднім числом.

Для переконливого вигляду «щиросердних» зізнань, протоколи закінчувались такими приписками: «Усе те, про що я свідчив... є істина і на усіх своїх свідченнях я наполягаю».

Протоколи створювали враження про наполегливу працю слідчого. Досягалось це поступово. Питання: «Якою суспільне корисною працею займались до арешту?»

Відповідь: «З 1925 року до дня арешту я ніякої користі суспільству не приносив. Я був служителем релігійного культу при синагозі. Більше того, я завдавав суспільству шкоду...».

Документи включалися з розрахунком неодмінного підтвердження звинувачення: квартира Шнеєрсона була місцем нелегальних антирадянських зборищ. Релігійники, які приходили до рабина, засуджували радянську владу, говорили, що євреїв у СРСР затискують. Шнеєрсону приписували слова: «...у Радянській країні кількість бідних євреїв з кожним днем зростає. Уряд веде таку політику, що багатьох заможних євреїв роблять бідними, заарештовують їх, а сім'ї заарештованих прирікають на голод».

Служителі культу нібито, обговорюючи судовий процес «над троцькістсько-бухаринською верхівкою» у 1937 році, висловлювали думку про те, що радянська влада невірно робить, розстрілюючи «таких великих

людей», якщо вони винні, їх можна було примусити розкаятися.

У 1938 році Шнеєрсон нібито порівнював життя у СРСР з царською Росією: «Раніше при Миколі не було черг і всього було достатньо», а також з Німеччиною: «при радянській владі живеться гірше, ніж у фашистських країнах».

Друге: Шнеєрсон був ініціатором збирання грошей для нужденних євреїв. Він пропонував ходити по домівках євреїв і збирати гроші. Роздавали їх самим знедоленим і сім'ям репресованих. Тракувалося це, як існування «мережі нелегальних кас».

Третє: Головний рабин клопотався перед місцевою владою про відкриття пекарні по випіканню маці, а також відкриття синагоги в м. Дніпропетровську. З цією метою правління синагоги посилало Шнеєрсона до Москви, де він звертався до наркомфіну СРСР.

Четверте: Шнеєрсон з 1936 року проводив роботу з метою розширення лав віруючих євреїв, пояснюючи це тим, що нова Конституція СРСР дає свободу релігійним відправленням, отже «нам ніхто не заборонить цього». Під його безпосереднім керівництвом були створені на квартирах віруючих міньяни (молитовні будинки) для відправлення богослужіння, школи по вивченню біблії та талмуда.

Проповідь у синагозі Шнеєрсон знову-таки використовував у антирадянських цілях. Просив віруючих помолитися за людей, які надіслали допомогу євреям із-за кордону, прищеплював «крамольні» думки: «Ось візьміть, у Конституції говориться про свободу релігії, а в дійсності цього немає. Я був позбавлений права голосу. Зараз відновили і за Конституцією можу бути обраним у Раду, але я знаю що мене не оберуть».

П'яте. Шнеєрсон став центром тяжіння єврейських релігійних сил. До нього приїжджав рабин Слуцький з Прилук, рабин Тверський з Київської області, кантор Гуревич з Кременчука, рабин з Миколаєва, його брат Шнеєрсон, проповідники з різних районів країни, турист Арко з США, єврей Мідлярський із Данунга. Все це, звичайно, подавалося, як створення «клерикального підпілля». Зв'язки «антирадянщиків» вели за кордон. Містки перекидалися слідчими таким чином: «Запитання: Чи знав Мідлярський Шнеєрсона Йосипа і Менделя, які жили за кордоном? Відповідь: Мені невідомо, але вважаю, що Мідлярський повинен знати Шнеєрсона Йосипа, оскільки останній – відома особа за кордоном за своїм чином у духовенстві. Щодо антирадянської діяльності, яку він веде, крім того, що він об'їхав багато капіталістичних країн, більше нічого не відомо».

Звичайно, Шнеєрсон «підозрювався у шпигунстві». Він листувався з родичами, зокрема синами і тестем. У 1930 році він одержав від Шнеєрсона Йосипа два вагони маці для безкоштовної роздачі євреям на паску, у 1934р. рабину надіслали з-за кордону гроші для нужденних євреїв. Крім цього, він отримав гроші для здійснення релігійних обрядів. Щоправда, навіть у сфальсифікованих протоколах визнавалося, що Шнеєрсон, оберігаючи

родичів, ніколи не говорив у компанії про них. Коли починалася розмова на цю тему, він заявляв: «Давайте про це не говорити».

Повна поінформованість НКВС про те, що діялося і говорилося у синагозі, будинках віруючих євреїв наводить на думку про існування агентів в оточенні Шнеєрсона. Якщо ж взяти до уваги обставину, що ніхто з звинувачених не дав розгорнутих свідчень, а підписував готові протоколи, складені слідчими, то факт стає очевидним. Це підтверджує листування, яке збереглося у крамольній справі. Йдеться про існування агентурної справи «Миква», звідки слідчі черпали відомості. Не дивлячись на те, що всі розмови, які можна було б вважати антирадянськими, Шнеєрсон відкидав, по специфічним виразам і змісту висловленого можна припустити, що подібні розмови дійсно мали місце. Оточення Шнеєрсона неодноразово попереджало: «Тепер дуже багато таємних співробітників, які про все повідомлять органам влади», і просили бути обережнішим.

Підпорядковані НКВС органи відкривали особисті листи Шнеєрсона. Тому питання, які ставилися рабину, носили предметний, цілеспрямований характер.

Отак чітко вимальовується схема вигаданої співробітниками НКВС змови, її суть: у Дніпропетровську розгорнуло діяльність єврейське клерикальне підпілля, на чолі якого стоїть відомий релігійний діяч Шнеєрсон. Робота підпілля спрямовувалась на те, щоб притягнути «антирадянськи оброблену масу на свій бік». Шнеєрсон підтримував зв'язки з антирадянськими організаціями за кордоном. Отже, центр змови переміщався за кордон і відкритий судовий процес над Шнеєрсоном міг дискредитувати не лише відомих служителів культу в СРСР, але і «єврейський клерикалізм».

Залишилось єдине – домогтися зізнання від рабина і підготувати як слід судилище.

У червні відновилися допити Шнеєрсона. Не заперечуючи очевидних фактів, він не давав ні найменшого приводу слідчому використати зізнання у провокаційних цілях. Визнаючи, наприклад, що до від'їзду за кордон Йосип Шнеєрсон займався організацією єшибів у містах СРСР, рабину начебто було «невідомо хто ними керував». Шнеєрсон не заперечував фактів одержання єврейською общиною допомоги через «АРА», але «винуватець» акції – Моцькин – помер. Він одержав через представника Лондонського комітету допомоги голодуючим в СРСР у Києві Вайншельбойна гроші для парафіян синагоги, але, крім цього, ніяких справ з ним не мав, а допомога дозволяється урядом СРСР. Шнеєрсон зустрічався з Вайншельбойном у Києві, але знаючи, що з останнього намагатимуться зробити шпигуна, на питання слідчого відповів хитро: «Приїжджаючи у м. Київ я зупинявся у одного єврея, мені не знайомого. Запитання: В Києві ви маєте кого-небудь із знайомих? Відповідь: У цей час я не маю в м. Києві жодного з знайомих».

Хитрощі слідчого не вдалися, коло підозрюваних не розширилося.

Дійсно, Шнеєрсон одержав у 1929 році мацу для євреїв з Риги, зібрав

правління синагоги, яке спільно вирішило кому роздати мацу, взявши розписку з кожного. На питання: «Куди ви направили звіт про розподіл маци?» була дана відповідь: «Всі розписки, які я взяв за мацу, я зібрав, але нікуди їх не направив, а через деякий час знищив». Запитання: «Чому ви не надіслали ці розписки до Риги Дубину, як той наказував вам зробити?» Відповідь: «Оскільки це потрібно було відсилати за кордон, я цього робити не хотів, а ще також тому, що не знав, з якою метою він їх вимагає».

Ось так. Списки відсутні, немає зв'язків з закордоном, ніяких зачіпок. А якби Шнеєрсон назвав прізвища отримувачів – розкрилось би коло підпілля.

Слідчий не втрачав надій. Шнеєрсона намагалися звинуватити в організації будівництва «нелегальної мікви». Рабин підтверджував, що ніякого дозволу місцевої влади не було, але посилаючись на Москву та Харків, запевняв – «мікви самі по собі не забороняються радянською владою і не є антирадянськими».

Слідство особливо цікавили зв'язки Шнеєрсона з закордоном. Детально з'ясовувалось, коли і від кого отримував рабин візи, щоб поїхати за кордон. Так, в 1925 р. Шнеєрсона запросили до Палестини на посаду рабина в Єрусалимі. Шнеєрсону хотілось дожити останні роки життя і бути похованим на священній землі. Проте на заваді стала хвороба сина Бориса. Запрошення подібного змісту надійшло також від однієї американської синагоги. Шнеєрсон не розкривав, посилаючись на пам'ять, подробиць цього листування, говорив, що «вона носила суто сімейний характер».

До Дніпропетровська надійшла телеграма з вимогою «встановити з яких міст отримував візи за кордон заарештований Шнеєрсон», додатково зробити обшук на Барикадній, 13. В результаті було вилучено все листування із-за кордону. Разом з чистими бланками квитанцій, які використовувалися для збору пожертвувань, планами-календарями єврейською мовою, в яких вказувалось, коли і де збирались гроші, книгами обліку та аналогічними бланками, вилученими у Москалика, Рогаліна і Перкаса, листи ставали «речовими доказами». Наскільки дійсно були важливими для НКВС ці папери, свідчить те, що вже в серпні значна їх частина була знищена.

Для слідчого дуже важливо було в протоколах провести думку, що антирадянська діяльність Шнеєрсона базувалась на грошах, що надходили із-за кордону, але рабин таких шансів енкаведистам не залишав. Всі гроші вносились самими віруючими і розподілялись правлінням синагоги. Рабин ніякої платні від правління синагоги не отримував.

Дуже обережно Шнеєрсон обходив питання, пов'язані з проповідями в синагозі. На вимогу слідчого дати «правдиву відповідь» про антирадянські промови, останній настоював на своєму: «Я виступав з питання перепису населення, що проходив у 1937 р. В зв'язку з тим, що ряд релігійних євреїв почали запитувати мене, як бути: писатися віруючими чи не віруючими, я оголосив, що радянська влада не хоче брехні і потрібно писати так, як воно є насправді...» Слідчий представив Шнеєрсону «свідчення» Москалика і

Рогаліна. Але Шнеєрсон продовжував стояти на своєму: «Це все брехня».

Провокаційні запитання Шнеєрсон вміло парировав. «Запитання: Назвіть всіх своїх знайомих, з якими ви спілкувались у Дніпропетровську і хто з них заходив до вас на квартиру? Відповідь: Знайомих у мене багато, бо живу вже в Дніпропетровську 31 рік, але останнім часом, я мало з ким спілкувався і до мене рідко хто заходив».

Слідство намагалось надати справі політичного відтінку. Шнеєрсон в 1918 р. входив до організації «Ахдус Ізраель». Він назвав двох керівників організації, які вже померли, але ніяких політичних завдань, декларацій не згадав, заявив, що це його не цікавило, тому що він «увійшов до общини для захисту релігійних поглядів».

Тон слідчого ставав жорсткішим. Це відчувалося у постановці запитань: «Матеріалами слідства ви достатньо викриті як організатор нелегальних кас в Дніпропетровську. Слідство вимагає від вас розповісти про свою роль в організації цих кас.

Відповідь: Я повторюю, що я не був організатором нелегальних кас і не був їх співучасником.

Запитання: Ви ж самі вербували людей, що збирали гроші для нелегальних кас?

Відповідь: Я нікого не вербував.

Запитання: Ви брешете слідству... Припиніть припіратися, це вам не допоможе в пом'якшенні свого становища.

Відповідь: Я казав тільки правду».

Слідчий готовий був застосувати фізичну силу. 1 серпня лікар у в'язниці НКВС обстежив старого і знайшов чимало хвороб. Бити його було небезпечно, оскільки рабин міг не дожити до суду».

2 серпня в Києві здійснили останню невдалу спробу вплинути на рабина, але Шнеєрсон так нічого і не сказав ні про міньйони, ні про допомогу репресованим.

Шнеєрсона відправляють знову до Дніпропетровська. Процес був зірваний. Старий рабин тимчасово переміг.

Але найгірше для нього було попереду. Довести почату справу до кінця наказали вже відомому Чулкову. Як це здійснювалося пізніше, описував сам Шнеєрсон. Замученим, побитим Рогаліну і Москаліну просто диктували, що казати, і вимагали говорити: «Так». Вони навіть не знали, на що вони відповідають і не читаючи підписували зізнання. Шнеєрсон і Перкас все категорично заперечували. Не допомогли ні нецензурні лайки, ні допити свідків, ні використання провокатора.

13 серпня Шнеєрсону представили слідчий матеріал, який він судячи з документів, уважно перечитав. Майже по кожному попередньому протоколу рабин вніс доповнення. Мета – не дати можливості тлумачити його слова на користь слідства. Зокрема, Шнеєрсон уточнив, що син Мендель виїхав з Берліна в момент встановлення там фашистської влади; рабин передбачливо

додав до своїх свідчень те, що під час зустрічі з Вайншельбоймом не знав, що останній є представником Лондонської федерації, а вагон маці із-за кордону Шнеєрсон прийняв тільки тому, що так робили в інших містах; відправляти назад не було можливості, тому і не забороняється отримувати мацу.

В обласному управлінні НКВС ще сподівалися, що об'єднавши накопичені матеріали в одну справу, можна догодити Києву.

11-го серпня приймається постанова з «переконливим мотивуванням: «антирадянська діяльність Роголіна, Москалика і Перкаса здійснювалась за безпосереднім завданням Шнеєрсона». Через кілька днів був готовий обвинувачувальний висновок. Шнеєрсону інкримінувався зв'язок з «єврейською клерикальною громадськістю за кордоном», створення антирадянського єврейського клерикального підпілля, запровадження мережі нелегальних кас, з яких надавалася допомога сім'ям репресованих євреїв, антирадянську пропаганду, яку рабин проводив у синагозі і в себе на квартирі під виглядом відправлення релігійних обрядів.

Справу надіслали для ознайомлення до Києва. Центр, вивчивши документи, прийшов до висновку, що «матеріалів, зібраних для слухання справи у відкритому судовому засіданні, недостатньо», і, враховуючи соціальну небезпеку звинувачених, рекомендував направити матеріали на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. В обласній прокуратурі «взяли до уваги, що в матеріалах справи є відомості, які не можуть бути використані у судовому засіданні».

Фактично НКВС і прокуратура розуміли, що на відкритому процесі звинувачені відмовляться від зізнань, вибитих силою, а агентурні документи судді не приймуть.

23 листопада Особлива нарада НКВС СРСР засудила Шнеєрсона Л.З. до заслання у Казахстан терміном на 5 років. Через рік за «зловживання» у слідчій роботі, порушення «соціалістичної законності» трибунал військ НКВС УРСР засудив слідчого Чулкова до 10 років таборів, позбавив його військового звання. Можна сказати що справедливість взяла гору? – Ні. Це була звичайна практика радянської тоталітарної системи.

Підтвердження цьому – доля засланих у різні райони Казахстану у справі Шнеєрсона. Їхні неодноразові звертання у найвищі інстанції, прохання родичів, посилення на слабе здоров'я, нестерпні умови проживання, підтвердження факту, що справу вів засуджений Чулков – не допомагали.

В органах НКВС діяв такий порядок: «особи, які проходять за матеріалами історичної контрреволюції, на яких протягом останніх років не здобуто ніяких даних про їх контрреволюційну і антирадянську діяльність, вилученню не підлягають. За винятком таких категорій облікованих, вилучення яких необхідно передбачити незалежно від наявності відомостей про їх контрреволюційну діяльність... б) сектантів, служителів культу всіх віросповідань...».

Заява Шнеєрсона на ім'я наркома внутрішніх справ Берії, направлена з

станції Чилі – Кзил Ординської області, розглядалася на тій же Особливій нараді при НКВС СРСР 31 березня 1941 р. і, природно, у перегляді рішення було відмовлено. Даремно волав Лейвін Залманович: «Я старий, 70 років, хворий, дряхлий... Невже я повинен страждати безвинно до кінця свого життя». Чекати поблажливості було даремно. Свої останні дні відомий рабин закінчив на глухій залізничній станції.

Переглядаючи тисячі кримінальних справ 30-х років, знову і знову переконуєшся, що репресивна машина не залишала ніякої надії «ворогам народу». Всі можливі моральні і фізичні засоби впливу застосовувалися для того, щоб зламати людину. Вражає мужність людей, що витримали знущання, погрози, торттури. Одним з таких був кволий на вигляд рабин Шнеерсон. За оманливою зовнішністю приховувалося величезне самовладання і мудрість, які дали йому змогу зірвати плани НКВС, не допустити, щоб були скалічені долі сотень невинних людей.

В слідчій справі ми не знайдемо аркуша з списком осіб, скомпрометованих свідченнями заарештованого, який обов'язково додавався. Шнеерсон вважав, що його духовний сан зобов'язує не зашкодити людям, і ця переконаність врятувала не одне людське життя.